

Inleiding

Het *Oorkondenboek van Limburg* is gericht op de kritisch-wetenschappelijke uitgave van de oorkonden die uitgevaardigd zijn vóór 1301 en zich in de archieven van Nederlands-Limburg bevinden. Deze middeleeuwse stukken berusten hoofdzakelijk in het Historisch Centrum Limburg te Maastricht, in de fondsen van kerkelijke instellingen, zoals het klooster Sint-Gerlach te Houthem, de proosdij Meerssen, de abdij van Thorn, de Maastrichtse kloosters van de Witte Vrouwen, Augustijnen, Jezuïeten, Kruisheren en Predikheren, de Maastrichtse kapittels van Sint-Servaas en Onze Lieve Vrouw, het Sint-Elisabethklooster te Nunhem en het klooster Keizersbos te Neer.¹ Daarnaast berusten nog negen originele oorkonden in de archieven van Sittard en Venlo, in de sacristie van de Sint-Martinuskerk te Venlo en in het Huisarchief Kessel en het Huisarchief Scheres in het HCL te Maastricht.

De uitgave beperkt zich tot de ca. 440 oorkonden die nog niet eerder in een moderne kritisch-wetenschappelijke editie zijn uitgegeven. Bijgevolg worden de oorkonden van de Munsterabdij, een aantal Roermondse instellingen en de abdij Kloosterrade niet opnieuw uitgegeven in het *Oorkondenboek van Limburg*.² Ook de Limburgse oorkonden die verspreid uitgegeven zijn in de *Oorkondenboeken van Holland en Zeeland, Noord-Brabant, Gelderland en Zutphen* en het *Sticht Utrecht* vallen buiten deze editie.³ Een uitzondering wordt gemaakt voor de oorkonden waar hernieuwd diplomatisch-paleografisch onderzoek noodzakelijk wordt geacht.

Bij de uitgave van de Limburgse oorkonden is geopteerd voor een bewerking in deelprojecten. Het eerste deel is gepubliceerd in 2022 en bevat de oorkonden van het klooster van Sint-Gerlach te Houthem.⁴ De 40 oorkonden uit dit fonds zijn ook online gepubliceerd, verrijkt met publiekssamenvattingen en toelichtende verhalen in het *Nederlands, Frans, Engels en Duits*.⁵ In het tweede deel zijn 73 oorkonden van de abdij van Thorn zowel analoog als digitaal uitgegeven.⁶ Het derde deel bevat de vertalingen van 45 oorkonden van de abdij Kloosterrade die zich in de archieven van Nederlands-Limburg bevinden.⁷

In dit vierde deel worden tachtig oorkonden van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht uitgegeven die bewaard worden in het HCL, waaronder elf die nog niet eerder gepubliceerd zijn (zie hierna *Collectie Sint-Servaaskapittel*, nrs. 18, 20, 24, 32, 35, 40, 41, 53, 66, 67 en 71). De niet eerder uitgegeven oorkonden betreffen onder meer een ongedateerd vidimus van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht, dat op basis van paleografisch onderzoek opnieuw gedateerd is, een overeenkomst tussen het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Aken en het Sint-Servaaskapittel te Maastricht uit 1255 inzake de opbrengsten van Dilsen, een oorkonde uit 1264 over de opname in de broederschap van het Sint-Servaaskapittel en de wijngaarden te Güls, een pauselijke oorkonde uit 1274 inzake bigamie en het beëindigen van de diensten door de kanunniken, een oorkonde uit 1275 van de proost van het Sint-Servaaskapittel betreffende de goederen en inkomsten van de hof van Kückhoven, een oorkonde van de hertog van Brabant uit 1285 inzake de graanmolen van het Sint-Servaaskapittel, de goedkeuring van een kapittelbesluit van Sint-Servaas in 1291 door de proost inzake de prebende van een overleden kanunnik en een hertogelijke oorkonde uit 1292 inzake de zekerstelling van de kanunniken van het Sint-Servaaskapittel bij processen.

1 Maastricht, RHCL, respectievelijk toegangsnummers 14.D003, 14.D033, 01.187A, 14.D030, 14.D014, 14.D022, 14.D023, 14.D028, 14.B002A, 14.B001, 14.D035 en 14.D034. De originele oorkonden van het klooster Keizersbos bevinden zich in het archief van de abdij Averbode (B).

2 Zie voor de editie van deze stukken Harenberg en Polak, *OGZ*; Polak, *OGZ*; Polak en Dijkhof, *Oorkondenboek Kloosterrade*.

3 Zie hiervoor Koch, Kruisheer en Dijkhof, *OHZ*; Camps, Dillo en Van Synghel, *ONB*; Van Synghel, *DONB*; Harenberg Muller, Bouman, Heeringa en Ketner, *OSU*.

4 Van Synghel, *Oorkonden Sint-Gerlach*.

5 <https://www.waarvanakte.eu/collectie/sint-gerlach>.

6 Van Synghel, *Oorkonden Thorn*; <https://waarvanakte.eu/collectie/thorn>.

7 Van Synghel, *Vertalingen Kloosterrade*; <https://waarvanakte.eu/collectie/kloosterrade>.

Hoewel in nagenoeg alle modern-kritische oorkondenboeken vertalingen van middeleeuwse oorkonden ontbreken, is er voor gekozen om in dit project vertalingen op te nemen. Dit in navolging van het *Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant* (www.donb.nl). We zijn ons ervan bewust dat aan vertalingen van middeleeuwse oorkondeteksten veel haken en ogen kleven, maar hebben toch gemeend dat de toevoeging van eigentijdse vertalingen een bijzondere dimensie geeft die de bronnen toegankelijk kunnen maken voor een groot publiek. R. Hackeng vertaalde de oorkonden nrs. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19, 30, 36, 37, 39 en 42; Th. Ebben de oorkonden nrs. 21 en 40 en samen met R. Hackeng de nrs. 19, 20, 23, 24, 28 en 30; G. Janssen de nrs. 11, 12, 15, 16, 17, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 60, 71, 72 en 75, en G. Van Synghel de nrs. 13, 14, 18, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 41, 43, 44, 45, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 79 en 80. Gerard Venner leverde een volledige hertaling van oorkonde nr. 75.

Het Sint-Servaaskapittel te Maastricht

Het Sint-Servaaskapittel was een collegiaal kapittel, verbonden aan de Sint-Servaaskerk te Maastricht.⁸ De oudste schriftelijke vermelding van een geestelijke gemeenschap (*monasterium*) rondom de door bisschop Monulfus gestichte kerk dateert uit de periode 718-741.⁹ In 779 bevestigt Karel de Grote een bezitsruil tussen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Chèvremont bij Luik en de Sint-Servaaskerk te Maastricht.¹⁰ De eerste bij naam bekende abt is Alcuinus van York, leermeester en adviseur van Karel de Grote, die in 799 correspondeerde met de bisschop van Salzburg.¹¹ Ook Einhard, de biograaf van Karel de Grote, was abt van Sint-Servaas. Hij schreef naast zijn literaire werken ook brieven met mededelingen over religieuzen, leden van de *familia* en bezittingen van de Sint-Servaaskerk. Behalve lekenabt van Sint-Servaas was hij ook lekenabt van de abdij van Seligenstadt, de Sint-Baafs- en/of Sint-Pietersabdij te Gent, de abdij van Fontenelle en het klooster van La Celle-Saint-Cloud. Hij schreef ook de *Translatio et miracula Sancti Marcellini et Petri*, waarin onder andere de broeders van het *monasterium* van Sint-Servaas worden vermeld en het Sint-Salvatoraltaar midden in de kerk.¹² In 870 treffen we een schriftelijke vermelding aan in het verdrag van Meerssen, waarbij de Sint-Servaasabdij tot het Westfrankische erfdeel werd gerekend.¹³ Vanaf het eind van de negende en de gehele tiende eeuw was de abdij een speelbal van de Lotharingse politiek en betwisten de wereldlijke en geestelijke machthebbers van Lotharingen elkaar in het bezit er van. In 966 nam keizer Otto I de abdij op in het rijksbezit.¹⁴

Van 718-741 tot 928 is in de schriftelijke bronnen sprake van een *monasterium*, een abt wordt genoemd vanaf 820, tussen 911 en 946 komen proost, kanunniken en functionarissen van het kapittel in beeld en vanaf ca. het jaar duizend is Sint-Servaas een kanunnikengemeenschap op zichzelf met aan het hoofd een proost. De term *capitulum* duikt voor het eerst op in 1154. Waarschijnlijk bestond het kapittel in de tiende eeuw uit dertien kanunniken, om in de loop van de twaalfde eeuw te zijn uitgegroeid tot eenentwintig leden. Later is sprake van veertig kanunniken. Bij wet van 25 november 1797 werd het Sint-Servaaskapittel te Maastricht opgeheven.

8 Deze paragraaf is gebaseerd op Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 33-55.

9 'Erat autem in exilio adhuc idem Wando in Traiecto castro, in monasterio videlicet beati Servatii confessoris Christi', zie Hackeng, *o.c.*, 260-261, nr. 6a.

10 Hackeng, *o.c.*, 261, nr. 7a.

11 'Mandavi per litteras etiam et saepius viva voce fratribus sancti Servatii tuae servire auctoritati sicut et mihi', Hackeng, *o.c.*, 35 en 261, nr. 8.

12 Hackeng, *o.c.*, 263, nr. 10e.

13 'Et haec est divisio quam Karolus de eodem regno sibi accepit: ... abbatiam ... sancti Servatii ...', Hackeng, *o.c.*, 263, nr. 11.

14 Hackeng, *o.c.*, 271-272, nrs. 22a en 22b.

De oudste zegels van het Sint-Servaaskapittel

Uit de twaalfde en dertiende eeuw zijn twee grote zegels bekend en één klein zegel, het *sigillum ad causas* (zegel ten zaken). Van het oudste zegel is het ivoren zegelstempel nog steeds voorhanden.¹⁵

Ivoren zegelstempel van het Sint-Servaaskapittel ca. 1165, voor- en achterzijde (Maastricht, HCL, toegangsnr. 18.EO2, Collectie zegelstempels, 12e-19e eeuw, nr. 250)

Oudste zegel van het Sint-Servaaskapittel d.d. 1165 mei 5 (Westerlo, Abdij van Tongerlo, sectie I, nr. 23). Foto K. van Heijst O. Praem.

In de dertiende eeuw is het zegel vervangen door een nieuw groot zegel. Een exemplaar daarvan hangt aan een oorkonde uit 1236, uitgevaardigd door deken en kapittel van Sint-Servaas ten behoeve van de abdij van Val-Dieu.¹⁶ Een losgeraakt exemplaar van dit tweede groot zegel wordt bewaard in het HCL. Deze twee oudste zegeltypes bevatten de afbeelding van de heilige Servaas, gezeten op een vouwstoel met een staf in de rechter- en een open-geslagen boek in de linkerhand.

Tweede zegeltype van het Sint-Servaaskapittel (Maastricht, HCL, toegangsnr. 18.EO4, Collectie losse zegels, 1800-, nr. 247). Foto Stefan Frankewitz 1989

¹⁵ Met dank aan Gerard Venner die ons op de aanwezigheid van dit zegelstempel en het losgeraakt tweede zegel attendeerde in de Collectie zegelstempels en de niet-geïnteriseerde Collectie losse zegels in het HCL te Maastricht. Voor een beschrijving van de oudste zegels, zie Venner, 'Zegels klooster Sint-Gerlach', 155. Een afdruk van het ivoren zegelstempel hangt aan een oorkonde, uitgevaardigd op 5 mei 1165 door deken en kapittel van Sint-Servaas. Dit origineel wordt bewaard in de Abdij van Tongerlo. Met dank aan pater K. van Heijst, archivaris van de abdij, voor de bevestiging van deze gegevens.

¹⁶ Zie Luik, Rijksarchief, archief Abdij Val-Saint-Lambert les Liège, inv. nr. 141.

Pas op het zegel ten zaken, het *sigillum ad causas*, dat het kapittel in de loop van de dertiende eeuw in gebruik neemt voor routinezaken, staat Sint Servaas afgebeeld mét de sleutel. Het oudst overgeleverde exemplaar van dit zegel hangt aan een vidimus van deken en kapittel, uitgevaardigd op 6 september 1279.¹⁷ Het zegel is evenwel al in gebruik vóór 5 augustus 1260, maar daar is enkel een tekening van bewaard gebleven uit de late achttiende eeuw.¹⁸

Het randschrift van het fragmentarisch overgeleverde zakenzegel is door Venner als volgt gereconstrueerd: [] ESIE · S(an)C(t)I · SERVACII · TRAIE[].

Zegel ten zaken van het Sint-Servaaskapittel, de sleutel zelf is niet meer zichtbaar, enkel het draagkoord (Maastricht, HCL, toegangsnr. 14.D003, archiefklooster Sint-Gerlach te Houthem, inv. nr. 31)

Materiaalselectie en bewaring

In het Oorkondenboek van Limburg worden enkel de oorkonden van vóór 1301 uitgegeven die worden bewaard in de Nederlands-Limburgse archieven. Dit selectie criterium heeft tot gevolg dat historisch bronnenmateriaal in buitenlandse archiefcollecties buiten beeld blijft. Terwijl de archiefcollecties van het klooster van Sint-Gerlach te Houthem en de abdij van Thorn nagenoeg integraal op het Historisch Centrum Limburg te Maastricht berusten, is dit bij het Sint-Servaaskapittel niet het geval. Een substantieel deel van de originelen en cartularia van het kapittel wordt bewaard in de Bibliothèque Nationale de France te Parijs, alsmede in archieven van de abdij van Siegburg te Duisburg (D), het Rijksarchief te Hasselt (schepenbank van Grevenbroek), het Rijksarchief te Luik (archief abdij Val-Saint-Lambert) en de abdij van Tongerlo te Westerlo (B). Met name te Parijs berusten maar liefst 137 originelen en drie cartularia.¹⁹ Dit compliceert de editie van de oorkonden van het Sint-Servaaskapittel, omdat een integrale editie en de opname van de volledige overleveringsgeschiedenis niet mogelijk is. Om onevenwichtigheid bij deze publicatie te voorkomen, is besloten tot de uitgave van het *chartarium*, de verzameling oorkonden die in het Historisch Centrum te Maastricht berusten. Van deze originelen zijn alle afschriften in de Maastrichtse cartularia opgenomen en verwerkt. Dit heeft tot gevolg dat de afschriften die in deze cartularia staan, maar waar geen origineel van berust in Nederland, niet als een apart oorkondennummer in deze editie worden uitgegeven. De in het chartarium berustende oorkonde van rooms-koning Lotharius uit 1126 is, die enkel als afschrift op perkament is overgeleverd, is mede gezien de herdatering van dit archiefstuk hier opgenomen.²⁰ Van de vidimussen die in origineel zijn overgeleverd, zijn de gevidimeerde teksten die niet in origineel zijn overgeleverd, ook uitgegeven.²¹

Op basis van het archieffonds van het Sint-Servaaskapittel en van de Broederschap der kapelanen van Sint-Servaas zijn in deze publicatie tachtig oorkonden uitgegeven. Eén van deze oorkonden is uitgevaardigd als dubbeluitvaardiging: het ene exemplaar berust in het archief van de Broederschap der kapelanen, het andere in het archief van het Predikherenklooster. Aangezien er twee originelen van één oorkonde zijn uitgevaardigd, is het origineel uit het Predikherenklooster hier ook uitgegeven.²² De oorkonden uit het kapittelarchief te Maastricht die reeds beschikbaar zijn in een andere kritische editie, zijn conform de projectopzet niet opnieuw opgegeven.²³

17 Maastricht, HCL, toegangsnr. 14.D003, archiefklooster Sint-Gerlach te Houthem, inv. nr. 31, reg. nr. 21. Voor een editie met afbeelding, zie Van Synghel, *Oorkonden Sint-Gerlach*, 114-117, nr. 25.

18 Koldewij, 'Servatius', 731. Venner, *o.c.*, 155.

19 De Borman, 'Cartulaires'. Nuyens, *Inventaris Sint-Servaas*, 15. Parijs, Bibliothèque Nationale, Fonds Latin, Manuscrits nrs. 9307-9314 en 10178-10180. Voor een uitgebreide geschiedenis van het archief van het Sint-Servaaskapittel, zie Nuyens, *o.c.*, 7-15.

20 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 4.

21 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nrs. 30 en 67.

22 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 79.

23 Zie Maastricht, HCL, toegangsnr. 14.B002A, Kapittel van Sint-Servaas te Maastricht, 1062-1797, inv. nr. 323. Dit origineel is uitgegeven door Polak, *OGZ*, nr. 1244.06.02B. Voor een editie van originelen te Parijs en Hasselt, zie Van Synghel, *DONB*, nrs. 1139.03.31 en 1257.03.04.

Ten behoeve van het paleografisch-diplomatisch onderzoek naar de stedelijke secretarie van Maastricht en de identificatie van schrijfhanden zijn ook schepenoorkonden uit de andere Maastrichtse archiefcollecties onderzocht en hier in de kopnoten verwerkt.

Bewerking van de oorkonden

Van de tachtig oorkonden in deze editie zijn er 76 in origineel bewaard gebleven. Eén origineel is thans onvindbaar in het archief: een schepenoorkonde van Maastricht uit 1291.²⁴ De oorkonden zijn chronologisch gerangschikt en doorlopend genummerd. Onder het nummer staat links de datum en rechts (indien vermeld) de plaats waar de oorkonde is uitgevaardigd. Elementen van de datum die niet in de oorkonde zelf staan maar door de bewerker zijn toegevoegd, staan tussen ronde haken. Daaronder volgt het kopregest, een korte samenvatting van de kwintessens van de inhoud, met vermelding van de oorkonder(s), de personen die bij de rechtshandeling betrokken zijn met hun kwaliteit, de aard van de rechtshandeling en het object daarvan. Elementen die in het regest opgenomen zijn maar niet in de oorkonde staan, zijn tussen ronde haken geplaatst. Onbekende persoons- en plaatsnamen en onvertaalbare woorden zijn in romein afgedrukt.

Na het kopregest volgt een opgave van de handschriftelijke en gedrukte overlevering. Het origineel wordt aangeduid als A en indien het niet meer voorhanden is als [A]. Als er meer dan één origineel is, wordt aan de rangletter een volgnummer toegevoegd. Van het origineel worden volgende gegevens beschreven: de archiefbewaarplaats, het toegangsnummer, archieffonds, inventaris- en regestnummer, gevolgd door een vermelding van de aanwezige liniëring en de materiële staat, indien sprake is van beschadiging. Daarna volgt een chronologische opgave van de aantekeningen op de voor- en achterzijde, voorafgegaan door een datering. Tot slot wordt een beknopte beschrijving gegeven van de bezegeling, met een verwijzing naar de artikelen van Venner²⁵ en naar de nog niet eerder beschreven zegels in de archiefcollecties van het Historisch Centrum Limburg die als bijlage is opgenomen in deze publicatie. Van de tachtig oorkonden is een aantal eerder uitgegeven in de reeks *Monumenta Germaniae Historica* danwel in andere moderne kritische edities. Bij deze oorkonden is geopteerd voor een opgave van dorsalen, afschriften en/of uitgaven indien deze ontbreken,²⁶ als er een dateringsprobleem is (nr. 4) of indien de oorkonden onderwerp zijn van of betrekking hebben op de complexe vervalsingsliteratuur (met name nrs. 1, 2, 3, 5, 10 en 16). De bezegeling is altijd conform de huidige staat beschreven.

Afschriften zijn opgenomen voor zover zij van vóór 1800 dateren en zeker hebben bestaan, ongeacht of ze nog voorhanden zijn. Zij zijn aangeduid met rangletters (B, C etc., indien niet voorhanden met [B], [C] etc.). Bij elk afschrift wordt de datering gegeven, bewaarplaats, aard en vervaardiger van het afschrift, waar mogelijk de naam van het handschrift, een typering en de rubriek. Tot slot wordt bij elk afschrift opgenomen naar welke tekst dit geproduceerd is.

Daarna volgt chronologisch gerangschikt de opgave van de gedrukte uitgaven, onderscheiden door rangletters (a, b, c etc.) en met verkorte titels. Voor de volledige titels van de werken, zie de lijst 'Verkort aangehaalde werken'. Elke vermelding van een uitgave wordt afgesloten met een opgave van het handschrift of de druk waarnaar deze is uitgegeven, voor zover bekend. Vervolgens worden de gedrukte regesten in chronologische volgorde opgesomd, zonder rangletter. Bij een afwijkende datering in een uitgave of regest wordt die tussen ronde haken toegevoegd.

Na de opgave van de tekstoverlevering volgen, in zoverre daartoe aanleiding is, de toelichtende kopnoten inzake echtheid, lokalisering, datering, ontstaan, samenhang en tekstuitgave. Na de tekstuitgave volgt de vertaling.

24 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 70.

25 Venner, 'Maastrichtse schepenzegels'; Idem, 'Exoten in Limburg' en Idem, 'Zegels klooster Sint-Gerlach'.

26 Een uitzondering hierop vormt het vidimus van rooms-koning Richard van Cornwall d.d. 1268 september 22, dat eerder in een kritische editie is uitgegeven zonder opgave van de dorsale aantekeningen. In deze uitgave konden de dorsalen niet worden toegevoegd omdat het origineel tijdens de bewerking onvindbaar was (zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 28).

Ten aanzien van het gebruik van jaartijlen is ervan uitgegaan dat ten minste tot het einde van de twaalfde eeuw de kerststijl is gebruikt. Hierbij vindt de verhoging van het jaarcijfer plaats op 25 december. Aangenomen is dat de bisschoppen van Luik omstreeks 1230 overgegaan zijn van kerst- naar paasstijl, waarbij het jaarcijfer bij het begin van de paasviering wisselt, en dat de religieuze instellingen in het bisdom Luik dit pas enige tijd later hebben gevolgd. Voor de hantering van de diverse jaartijlen verwijzen we naar de kopnoten bij de betreffende oorkonden.

De tekstpresentatie

De basis voor de tekstuitgave is in principe het origineel. De tekst van het origineel wordt volledig uitgegeven, met emendaties en dergelijke in de tekstkritische noten. Indien geen origineel voorhanden is, is het beste afschrift de basistekst voor de tekstuitgave en staan significante varianten van afschriften en uitgaven in het notenapparaat.

In het tekstkritisch notenapparaat zijn volgende varianten opgenomen indien de basistekst een origineel is:

- de varianten van eigennamen tot ca. 1500 (met uitzondering van de varianten in afkortingen)
- de varianten van Latijnse afschriften tot 1312
- de varianten van volkstaalpassages
- interessante varianten van Latijnse afschriften tot ca. 1500, bijvoorbeeld omissies, absurditeiten en dergelijke.

De oorkondeteksten zijn ingedeeld in alinea's die, voor zover de grammaticale structuur dit toelaat, de diplomatische opbouw van de oorkonde weerspiegelt. Bij oorkonden met een ingewikkelde constructie, zoals de oorkonde van rooms-koning Hendrik V, van paus Gregorius X en van de officiaal van het hof van Luik (zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nrs. 3, 40 en 75), zijn extra alinea's toegevoegd en waar nodig nummers tussen ronde haken. De interpunctie en het hoofdlettergebruik is naar modern gebruik genormaliseerd. Digniteitspunten zijn als ^o weergegeven in de tekst, terwijl vergrote initialen en geoblongeerd schrift in het notenapparaat worden gesignaleerd.

Bij de transcriptie zijn volgende regels gehanteerd, aansluitend bij de uitgave van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*:

- opgave van begin- en sluitingstekens
- opgave van vergrote/versierde initiaal
- geen normalisering van de gecédilleerde e
- geen normalisering van bovengeschreven letters met fonetische waarde
- geen normalisering van afkortingen in eigennamen, behalve bij Christus, Salvator en dergelijke
- geen normalisering van c en t
- geen normalisering van y
- geen normalisering van u en v in eigennamen
- geen normalisering van uitgangen boven Romeinse jaartallen, dagaanduidingen en dergelijke
- normalisering van bijzondere schriftsoorten (bijv. geoblongeerd schrift)
- normalisering van u en v in Latijnse teksten
- normalisering van u en v in teksten in de volkstaal en in volkstaalpassages in Latijnse teksten
- normalisering van i/j en ii/jj respectievelijk tot i en ii in teksten tot ca. 1500
- normalisering van ligaturen
- normalisering van interpunctie
- normalisering van hoofdletters bij eigennamen, ook van hoofdletters in originelen
- normalisering van regelscheiding in originelen en afschriften
- normalisering van afbrekingsstreepjes
- weergave van Romeinse cijfers in kapitaal

- handhaving van digniteitspunten, maar weglaten van isoleringspunten
- oplossing van afkortingen, ook in teksten in de volkstaal, volgens de meest voorkomende variant in de tekst zelf; enkele veel voorkomende afkortingen in de volkstaal worden niet opgelost, zoals *voirn.* of *voirs.*
- oplossing van afkortingen in eigennamen door middel van cursivering wanneer de basistekst een origineel is
- stilzwijgende oplossing van afkortingen in eigennamen wanneer de basistekst een afschrift is
- oplossing van initialen van een persoon waar mogelijk door middel van cursivering
- oplossing van afkortingen in Romeinse kalenderaanduidingen
- normalisering van aaneengeschreven en gescheiden woorden naar hedendaags gebruik.

Vertaalcriteria

In deze archiefcollectie bevinden zich geen oorkonden in de volkstaal, alle Latijnse oorkonden zijn vertaald. Om de oorkondeteksten voor een breed publiek toegankelijk te maken, is uitgegaan van een interpretatieve en parafraserende vertaling. Daarbij zijn niet alle diplomatische formules of delen daarvan vertaald. Zo is er geen vertaling van een algemene *inscriptio*, van de *invocatio*, *arenga*, of toevoegingen aan de *intitulatio* (bijvoorbeeld *Dei gratia*) en zijn de bezegelingsformules niet letterlijk vertaald. Wel worden de bezegelaar(s) vermeld. Bij de *datatio* zijn dateringselementen als incarnatiejaar, indictie, concurrens, iden, nonen, pontificaatsjaren en opgaven van de kerkelijke kalender niet vertaald. De opgegeven datum in de vertaling is de omgerekende datum naar kerst-, boodschap- of paasstijl.

Latijnse begrippen die niet vertaald zijn, zoals bijvoorbeeld *familia*, zijn gecursiveerd in de vertaling.

Alle persoons- en plaatsnamen in de oorkonden zijn waar mogelijk genormaliseerd, volgens de index van persoons- en plaatsnamen van het tweede deel van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*. Aan de Latijnse familienamen is tussen ronde haken een vertaling toegevoegd.

Paleografisch-diplomatisch onderzoek van de oorkonden van het Sint-Servaaskapittel

Het Sint-Servaaskapittel

Het bestaan van een scriptorium van het Sint-Servaaskapittel kan op basis van de oorkondenschat niet worden achterhaald. Er zijn slechts drie oorkonden in origineel overgeleverd die uitgevaardigd zijn door de deken en het kapittel en door de proost in 1264, 1275 en 1290; één oorkonde uit 1173 is overgeleverd in de vorm van een gelijktijdig afschrift.²⁷ Geen van deze oorkonden vertonen onderlinge schriftverwantschap of verwantschap met andere oorkonden in de collectie, ook niet met de oorkonde uit 1279 van de deken en het kapittel die in 1279 is uitgevaardigd voor het Sint-Gerlachklooster te Houthem.²⁸ Als schrijfproducten die hoogstwaarschijnlijk in het milieu of in opdracht van het kapittel tot stand zijn gekomen, komen enkel de drie oudste oorkonden in aanmerking die destinatarisoorkonden zijn.²⁹

De stedelijke scribenten te Maastricht

In 2012 publiceerde prof. mr. P.L. Nève de dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter, met vertalingen van de Latijnse oorkonden.³⁰ De publicatie wordt voorafgegaan door een uitvoerige schets van het juridisch

²⁷ Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nrs. 7, 24, 41 en 66.

²⁸ Zie Van Syngel, *Oorkonden Sint-Gerlach*, 114-117, nr. 25.

²⁹ Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nrs. 1, 2 en 3.

³⁰ Nève, *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden*.

statuut van onroerend goed te Maastricht en, in zeer kort bestek, enkele diplomatische aspecten zoals Burgers in zijn recensie opmerkt.³¹ Het taalgebruik in de oorkonden en de jaartijl worden door Nève aangestipt; voor de bezegeling en de evolutie van de standaardformuleringen in de oorkonden vormden de publicaties van Venner voor hem een dankbare Fundgrube. De vraag of de stad Maastricht in de dertiende eeuw al eigen klerken had, blijft echter onbeantwoord omdat in het kader van zijn editie geen paleografisch-diplomatisch onderzoek is verricht.

In de loop van de dertiende eeuw ontstaan in de West-Europese steden ambtelijke schrijfcentra, de zogenaamde stedelijke secretarieën.³² Een secretarie is een instelling waar een of meerdere personen ten behoeve van het stadsbestuur meer dan incidenteel schriftelijke documenten uitvaardigen.³³ Maastricht was strategisch gelegen langs de handelsweg Keulen-Gent-Brugge en in de twaalfde eeuw al een belangrijk handelscentrum. In de dertiende eeuw is zowel een Luikse ('bisschoppelijke') als een Brabantse ('hertogelijke') schepensbank in de stad.³⁴ Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat Maastricht een vergelijkbaar ambtelijk apparaat heeft ontwikkeld als andere middeleeuwse steden. Tot op heden is daarover echter niets bekend, afgezien van een incidentele vermelding in een schepenoorkonde van Maastricht uit 1296 van de stadsschrijver Gozewijn, 'presente Goeswino, scriptore opidi Traiectensis vices gerente sculteti eiusdem opidi, loco',³⁵ en van Tielman, 'Tilmannus de Rosmere, scriptor opidi', in 1322 in het oudste burgerboek (poorterboek) van Maastricht.³⁶ Gozewijn treedt op in een Maastrichtse schepenoorkonde als plaatsvervanger van de schout bij een afstand van een jaarlijkse cijns.

Het voorkomen van een 'scriptor opidi' of van een 'notarius universitatis civium' vormt echter geen sluitend bewijs voor het bestaan van een stedelijke secretarie of stadsschrijvers, zoals voorbeelden uit Vlaanderen en Duitsland aantonen.³⁷ Maar door paleografisch-diplomatisch onderzoek, een studie naar de schrijfhanden en het formulier in de Maastrichtse oorkonden, kan het al dan niet bestaan van een stedelijke secretarie worden achterhaald.

De collectie van het Sint-Servaaskapittel bevat maar liefst dertig schepenoorkonden van Maastricht, één oorkonde van beide schepengerechten, één van de rechter en schepenen van de hof van Lenculen, één van de ontvanger en de schepenen van de hof van Lenculen en één van de schepenen van Sint-Pieter. In het kader van deze editie is onderzoek gedaan naar de schrijfhanden, waardoor een eerste verkennende aanzet kan worden gegeven om in deze lacune te voorzien. Bij dit onderzoek zijn ook de in het HCL berustende archieffondsen van de kloosters van de Witte Vrouwen en de Predikheren te Maastricht, van het klooster Sint-Gerlach te Houthem en van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht betrokken, gezien de vele schepenoorkonden in deze collecties.

De lokalisering van scribenten is gebeurd op basis van de zogenaamde klassieke methode. Dit betekent dat wanneer twee of meer oorkonden, uitgevaardigd door één en dezelfde instelling of persoon en bestemd voor verschillende destinatarissen, door één en dezelfde hand zijn geschreven, deze hand kan worden toegewezen aan het milieu van de uitvaardigende instantie of persoon. Omgekeerd wordt de scribent van twee of meer originelen, aangetroffen in oorkonden die bestemd zijn voor eenzelfde instelling of persoon maar uitgevaardigd door verschillende oorkonders, toegewezen aan het milieu van de bestemming. Hierbij moet echter ook rekening gehouden worden met het feit dat ook derden de mundering van de oorkonden kunnen verzorgen.

Het paleografisch onderzoek in de oorkonden tot 1300 heeft zeven schrijfhanden aan het licht gebracht die kunnen worden gelokaliseerd in het milieu van de schepensbank van Maastricht. De oudste hand is werkzaam in 1253, 1255,

31 Burgers, 'Boekbespreking'.

32 Prevenier & de Hemptinne., *La diplomatie urbaine*. Prevenier, 'Urban Chanceries', 1-11. Met name in Duitsland is veel onderzoek gedaan naar de stedelijke schrijfcentra en stedelijke diplomatiek, zie het overzicht in Van Syngel, 'Actum in camera scriptorum', 18-19, noot 36.

33 Voor de definitie en interpretatie van de begrippen 'kanselarij' en 'secretarie', zie Van Syngel, 'Actum in camera scriptorum', 26-29, en De Paermentier, *Schrift in dienst van de macht*, 36-39.

34 Nève, *o.c.*, XIX-XXI.

35 Nève, *o.c.*, XXX, en 144-145.

36 Maastricht, RHCL, archiefnr. 20.086A, archief Brabants Hooggerecht Maastricht, inv. nr. 14, fol. 5v, vijfde registratie. Nève, *o.c.*, XXX, noot 44. Zie ook Doppler, 'Het oudste burgerboek', 305-361, m.n. 328, noot 1, en Ubachs, 'De burgerboeken', 22-50.

37 Zie Van Syngel, 'Actum in camera scriptorum', 28-29.

1256, 1260, 1262, 1265 en 1266.³⁸ Het kan niet worden uitgesloten dat deze scriptor een langere periode onafgebroken actief was voor de stad. Zijn activiteit kan echter niet verder worden gedetecteerd omdat originele schepenoorkonden ontbreken uit de jaren 1254, 1258, 1259 en 1261. Vast staat dat hij in ieder geval in 1256 samen met een tweede scriptor aan het werk is, die is aangetroffen vanaf 1256. Van diens hand zijn oorkonden voorhanden uit 1256, 1257, 1263 en 1267.³⁹ Ook hier speelt het gebrek aan originele oorkonden een rol bij de exacte afbakening van zijn schrijfactiviteiten. De derde schrijfkraft is slechts kort actief, hij is aangetroffen in schepenoorkonden van 1270 en 1271.⁴⁰ Er zijn geen originele schepenoorkonden overgeleverd uit 1272 en 1273. Een vierde scribent mundeert schepenoorkonden van Maastricht in 1274, 1276, 1278, 1285 en 1288, en in 1291 een oorkonde van de rechter en schepenen van de hof van Lenculen.⁴¹ Of hij in 1277, 1280, 1281 en 1286 als stedelijke scriptor actief was, kan niet worden vastgesteld omdat er uit die jaren geen originele schepenoorkonden zijn overgeleverd. Wel is hand 4 aantoonbaar tegelijkertijd werkzaam met een vijfde scribent in 1285, 1289 en 1291. Deze scriptor is aangetroffen in schepenoorkonden uit 1279, 1282, 1283, 1284, 1285, 1288, 1289, 1291 en 1294.⁴² De zesde scribent is heel kort actief tijdens het scribentschap van de vijfde, namelijk in 1289 en 1290.⁴³ De zevende en laatste scriptor is aangetroffen in oorkonden uit 1293 en 1296.⁴⁴ Of hij al vóór 1293 en nog ná 1296 werkzaam was, kan niet worden vastgesteld omdat uit de jaren 1292, 1297 en 1298 enkel schepenoorkonden in afschrift voorhanden zijn.

Op grond van dit paleografisch onderzoek kan worden gesteld dat de stad Maastricht ruim veertig jaar vóór de attestatie van de eerste ‘stadsschrijver’ Gozewijn (in 1294) beschikt over stedelijke scribenten. Vanaf 1253 is er met zekerheid één schrijfkraft actief die in een periode van veertien jaar schepenoorkonden mundeert. In 1256 neemt hij samen met een tweede scribent de scriptio voor zijn rekening. Ook in de jaren 1285, 1288, 1289 en 1291 zijn twee schrijfkraften tegelijkertijd actief. De vierde scriptor, die kan bogen op een lange staat van dienst bij het schrijven van de Maastrichtse schepenoorkonden in de jaren 1274 tot en met 1288, schrijft als ervaren kracht in 1291 een oorkonde voor de rechter en schepenen van de hof van Lenculen. Tijdens zijn dienstverband schrijft hij afwisselend met zijn collega, de vijfde schrijfhand, die een periode van zestien jaar voor de schepenen mundeert, en met een zesde, die we slechts twee jaar in de schepenoorkonden getraceerd hebben.

Wat het dictaatonderzoek betreft beperken we ons hierna tot een overzicht van de meest opvallende kenmerken en ontwikkelingen. Het onderzoek in de schepenoorkonden, geschreven door de eerste drie scriptores in de periode 1253 tot en met 1271, wijst uit dat van bij de aanvang van een opmerkelijke systematiek en consistentie in het dictaat sprake is. Ongeacht de schrijfhand komt in oorkonden van deze schrijvers de dictaatformule ‘*protestamur litteris presentibus cum appensione sigillorum nostrorum nos interfuisse et audivisse tamquam scabinos ad hoc specialiter vocatos ubi*’ in een aantal varianten voor.⁴⁵ Bijzonder is de aankondiging van de bezegeling in de *notificatio* zélf (de bekendmaking). Dit wijkt af van de gebruikelijke gang van zaken bij de zegelaankondiging, die normaal deel uitmaakt van de *corroboratio* (aankondiging van de validering); de *corroboratio* op haar beurt staat in de regel aan het slot van de oorkonde ná het dispositieve gedeelte. Een opmerkelijke dictaatformule te Maastricht is de *notificatio* door middel van de werkwoord-

38 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 22, onder Ontstaan.

39 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 21, onder Ontstaan.

40 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 31, onder Ontstaan.

41 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 38, onder Ontstaan.

42 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 50, onder Ontstaan.

43 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 61, onder Ontstaan.

44 Zie hierna Collectie Sint-Servaaskapittel, nr. 73, onder Ontstaan en samenhang.

45 De ouderwetse ‘*protestamur*’-*notificatio*, echter zonder aankondiging van de bezegeling, wordt naast een *notificatio* als ‘*noverint universi et singuli quod/notum facimus universis quod*’, veelvuldig gebruikt door de vierde en vijfde scriptor in onder meer 1278, 1282, 1284, 1287 en 1288 (zie hierna Collectie Sint-Servaas, nrs. 45, 50, 52, 58, 59, en Nève, *o.c.*, 71-72, nr. 1288.03.30) en door een niet-geïdentificeerde schrijfhand in 1287 (zie Nève, *o.c.*, 66, nr. 1287.03.18). Ook de zesde en zevende scribent maken van deze *notificatio* gebruik: de zesde hanteert deze op één oorkonde na in al zijn stukken (namelijk hierna Collectie Sint-Servaas nr. 64) en de zevende in twee van de drie schepenoorkonden die door hem gemundeerd zijn (voor de uitzondering, zie Nève, *o.c.*, 94-95, nr. 1293.05.15). In schepenoorkonden die overgeleverd zijn in afschrift is deze vorm nog geattesteerd in 1283 (zie Nève, *o.c.*, 57, nr. 1283.0.310). De ‘*protestamur*’-*notificatio* wordt uiteindelijk de meest gehanteerde vorm, die nog geattesteerd is in de veertiende-eeuwse Latijnse schepenoorkonden.

vorm ‘protestamur’, alsmede de expliciete vermelding van de aanwezige schepenen én de bijzondere ‘ubi’-verbinding met de *dispositio* (uiteenzetting van de rechtshandeling).⁴⁶ Pas met de komst van de vierde scriptor, die schepenoorkonden mundeert in de periode 1274 tot 1291, verdwijnt de aankondiging van de bezegeling uit de *notificatio* en bevat de oorkonde een volwaardige *corroboratio* ná de *dispositio*.⁴⁷ De aanwezigheid van een *corroboratio* neemt weliswaar af vanaf 1278, maar verdwijnt niet volledig uit het formulier. In de schepenoorkonden uit de jaren 1279, 1285, 1287, 1290, 1293, 1294 en 1295 is dit nog steeds een vast onderdeel.

Naast de evolutie in de aankondiging van de validering is er nog een opmerkelijke dictaatwijziging te signaleren, namelijk in de *intitulatio* (aankondiging van de oorkonders). Vanaf 1253, de oudste schepenoorkonde, treffen we op één uitzondering na de formulering ‘N. et N., scabini Traiectenses’ aan, ongeacht of er een *inscriptio* (aankondiging van de geadresseerde(n)) aan voorafgaat of niet.⁴⁸ Kort na de switch in de validering treffen we in 1276 voor het eerst de formulering ‘Nos N. et N., scabini Traiectenses’ in twee schepenoorkonden aan. Deze zijn uitgevaardigd op 24 juni 1276 en geschreven door de vierde scribent, die voor het eerst getraceerd is in 1274.⁴⁹ Er is echter geen sprake van een abrupte en definitieve overgang naar dit *intitulatio*-type, want op 24 juni 1276 is een derde schepenoorkonde uitgevaardigd, geschreven door een andere hand, die nog de oude vorm gebruikt.⁵⁰ Het jaar 1278 markeert de overgang, want vanaf dat moment bevat het overgrote deel van de schepenoorkonden tot en met 1287 de ‘nos N. et N.’-variant.⁵¹ Vanaf 1288 tot en met 1292 is sprake van een exclusief gebruik van deze variant, in 1293 zijn er twee schepenoorkonden met en twee zonder deze *notificatio*-variant, in 1294 zijn er vier oorkonden met en één zonder, en vanaf 1295 is het type ‘nos N. et N, scabini Traiectenses’ de vaste dictaatformule.

Ook binnen het dispositieve gedeelte komen unieke woordgroepen en formuleringen in de schepenoorkonden voor, ongeacht door welke schrijfhand ze zijn gemundeerd. Formulierboeken of schepenregisters zijn echter niet bekend uit deze periode. Typerend zijn de bewoordingen voorafgaand aan de vrijwaringsclausule (de belofte van het vrijwaren tegen bedreigende claims van derden), de vrijwaringsclausule zelf met de belofte om binnen jaar en dag aan iedere redelijke klacht een einde te maken, en het beroep op het naastingsrecht.⁵²

De formulering ‘et tantum (tempore venditionis/effestucationis) fecerit/fecit quod satisfactum fuerit/fuit per omnia’,⁵³ komt als enige vorm voor vanaf 1253 tot en met 25 juni 1285.⁵⁴ Vanaf 6 oktober 1285⁵⁵ is een minieme wijziging waar te nemen, namelijk de toevoeging van het woord ‘in’ aan het begin. Dit lijkt verwaarloosbaar, maar is vanaf dat moment niettemin consequent doorgevoerd in alle schepenoorkonden tot en met 1300. Vanaf 1253 tot en met 1300 gaat deze belofte vrijwel zonder enige uitzondering vooraf aan de vrijwaringsclausule.

Hoewel de uitdrukkingmogelijkheden van een vrijwaringsclausule beperkt lijken, gebruiken de opstellers van de schepenoorkonden in Maastricht consequent de term ‘warandia’, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de redacteurs van

46 De ‘protestamur’-*notificatio* met aankondiging van de bezegeling komt ook nog voor in een schepenoorkonde d.d. 1275 januari 18, die we niet aan één van de eerder vermelde scribenten konden toewijzen (Maastricht, HCL, toegangsnr. 14.Do28, archief Klooster der Predikheren te Maastricht, 1261-179, inv. nr. 83a).

47 Bijvoorbeeld ‘In cuius rei et facti testimonium presentibus litteris sigilla nostra apposimus’ en ‘In cuius rei testimonium sigilla presentibus duximus apponenda’ in de schepenoorkonden d.d. 1274 februari 23 en 1276 juni 24 (zie hierna Collectie Sint-Servaas, nrs. 38, 43 en 44).

48 De uitzondering is een schepenoorkonde inzake een geschil d.d. 1253 april, zie Van Synghel, *Oorkonden Sint-Gerlach*, 54-57, nr. 9, die niet door een schepenhand is gemundeerd en waar het formulier en de dictaatstructuur geheel afwijkend is ten opzichte van de schepenoorkonden in die periode.

49 Zie hierna Collectie Sint-Servaas, nrs. 43 en 44.

50 Nève, *o.c.*, 49-50, nr. 1276.06.24 (3).

51 Uitzonderingen vormen enkele schepenoorkonden in 1279, 1285 en 1287.

52 Voor een juridische toelichting, zie Nève, *o.c.*, XLIV-XLVII.

53 Al dan niet in een kleine variant als ‘et tantum fecerunt quod dicebant satisfactum fuisse per omnia’, of ‘et tantum fecerunt quod nobis omnibus satisfactum fuisse videbatur per omnia’.

54 Voor de oorkonde d.d. 1285 juni 25, zie hierna Collectie Sint-Servaas, nr. 55. Ten aanzien van dit dictaatonderdeel is binnen de gestelde periode slechts één marginale afwijking aangetroffen in een schepenoorkonde d.d. 1278 juli 9 (‘tantumque faciendo quod satisfactum fuit per omnia’), zie hierna Collectie Sint-Servaas, nr. 45.

55 Zie hierna Collectie Sint-Servaas, nr. 56.

de schepenoorkonden van 's-Hertogenbosch, die de dubbele terminologie 'warandia sive tutela' gebruiken of 'debita et iusta warandia', een in Maastricht ongebruikelijke formulering. De vrijwaringsclausule in Maastricht is ook niet verbonden met de vorige bepalingen via een deelwoord-constructie zoals te 's-Hertogenbosch ('promittens'),⁵⁶ maar is een op zichzelf staande zin. In de oudste schepenoorkonden uit 1253, 1255, 1256 en 1263 wordt de vrijwaring ingeleid door de werkwoorden 'compromiserunt, fideiusserunt, promiserunt en protestamur', tweemaal is de formulering 'pro warandia facienda' gebruikt (in 1256 en 1257), en tweemaal staat het werkwoord ná warandiam: 'Item warandiam prestare promisit' en 'Insuper warandiam prestare promiserunt' (in 1262 en 1266). Vanaf 1267 is een nieuw, vast stramien voor de vrijwaringsclausule geïntroduceerd door het woord 'warandiam' niet langer ín de zin te plaatsen, maar direct aan het begin.⁵⁷

Ook de woordkeuze voor de naastingclausule is zeer karakteristiek en eigen aan de schepenoorkonden van Maastricht. Het naastingsrecht houdt in dat een beperkte kring van familieleden van een vervreemder gerechtigd is om ná de overdracht het vervreemde onroerend goed te naasten, in bezit te nemen. De formulering luidt: 'si aliquis (dictam venditionem) infra annum et diem a N. evicerit, quod Teutonice dicitur bescodden, extunc ...'.⁵⁸ Deze typische 'evincere/bescodden'-vorm komt voor tot en met 1291. In de Bossche oorkonden wordt de naastingclausule in geheel andere bewoordingen gesteld, namelijk 'quod omnem questionem proximitatis/propinquitatis in hoc deponent', zonder 'evincere'.

Samenvattend kunnen we stellen dat de schepenoorkonden van Maastricht geredigeerd zijn volgens een zeer typisch en eigen dictaat, dat grote continuïteit vertoont. Rond 1276 doet zich een grote dictaatomslog voor waarbij de opstellers van de schepenoorkonden overgaan op een korter, geserreerd formulier. Aangezien er vanaf 1253 schrijfhanden zijn gelokaliseerd in het milieu van de schepenbank én er een karakteristiek dictaat is aangetroffen, mag de vroegste ontwikkeling van een stedelijke secretarie te Maastricht vanaf het midden van de dertiende eeuw worden verondersteld. Moge het hiervoor geschetste onderzoeksresultaat een aanzet en stimulans zijn tot een allesomvattend onderzoek naar het ontstaan, de ontwikkeling en organisatie van een stedelijke secretarie te Maastricht.

56 De actieve vorm 'quod debitam et iustam prestabunt warandiam seu tutelam' wordt slechts bij hoge uitzondering in de Bossche schepenoorkonden gebruikt.

57 Zie Collectie Sint-Servaas, nr. 26.

58 Zie Collectie Sint-Servaas, nr. 26.

Afkortingen

A	rangletter van een origineel	NRW	Nordrhein-Westfalen
[A]	idem, niet voorhanden	ongefol.	ongefolieerd
<A>	idem, maar schijnorigineel	p.	pagina('s)
[<A>]	schijnorigineel, niet voorhanden	red.	redacteur(en)
A1, A2 etc.	rangletters van originelen waarvan de oorkonde in veelvoud uitgevaardigd	S	sigillum; zegel
[A1], [A2] etc.	idem, niet voorhanden	S1, S2 etc.	idem, van links naar rechts doorlopend genummerde zegels
a, b, c etc.	rangletters van uitgaven	SD	sigillum deperditum; verloren zegel, zegelbevestiging voorhanden, waarvan de daadwerkelijk uitgevoerde bezegelig door sporen van was of verkleuringen nog kan worden vastgesteld
ARA	Algemeen Rijksarchief	SD1, SD2 etc.	idem, van links naar rechts doorlopend genummerde verloren zegels
B, C, D etc.	rangletters van afschriften	toegangsnr.	toegangsnummer
[B], [C] etc.	idem, niet voorhanden	u.m.v.	unter Mitwirkung von
bijv.	bijvoorbeeld	voorl.	voorlopig
(BV)	Benevalet	z.a.	zonder auteur
(C)	chrismon	z.d.	zonder datum
ca.	circa		
cf.	conferatur		
cm	centimeter		
CS	contrasigillum; tegenzegel		
d.d.	de dato		
DiBe	Diplomata Belgica		
dir.	direction		
dl.	deel		
ed.	geredigeerd door; bewerkt door		
e.v.	en volgende		
fol.	folio		
HCL	Historisch Centrum Limburg		
i.c.	in casu		
ID	identificatienummer		
inv. nr.	inventarisnummer		
i.p.v.	in plaats van		
kol.	kolom		
LS	ligamentum sigilli; bevestigingsplaats van een zegel zonder sporen van concrete bezegeling, al dan niet met aangebracht bevestigingsmateriaal		
LS1, LS2 etc.	idem, van links naar rechts doorlopend genummerde bevestigingsplaatsen van zegels		
(M)	monogram		
m.m.v.	met medewerking van		
ms.	manuscripts		
nr(s).	nummer(s)		

Bijzondere tekens

- .. digniteitspunten
- ()
 - a. in de datumregel boven het kopregest omsluiten ronde haken door de bewerker veronderstelde dateringselementen
 - b. in het kopregest omsluiten ronde haken door de bewerker toegevoegde namen
- []
 - a. in de datumregel boven het kopregest omsluiten teksthaken gereconstrueerde datumelementen
 - b. teksthaken met letters geven tekstdelen aan in de oorkondetekst die gereconstrueerd zijn door de bewerker
- [.] teksthaken met een of meer punten geven aan hoeveel letters in het origineel niet meer leesbaar zijn, zowel bij de aantekeningen op de achterzijde als in de oorkondetekst
- [***] drie asterisken tussen teksthaken geven aan dat het aantal letterplaatsen niet is vast te stellen, zowel bij de aantekeningen op de achterzijde als in de oorkondetekst
- * een asterisk is gebruikt in de tekstuitgave van een naorkonde; op deze plaats zijn één of meer woorden van een voororkonde niet in de naorkonde overgenomen
- - - drie kastlijntjes geven bij een vidimus of een geïnsereerde oorkonde aan waar de tekst is weggelaten

Verkort aangehaalde werken

- Appelt, Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180
Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Zehnter Band. Dritter Teil. Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180, herausgegeben von H. Appelt m.m.v. R.M. Herkenrath en W. Koch. *Monumenta Germaniae Historica*, Diplomata X-3 (Hannover 1985).
- Beyer, Eltester en Goerz, Urkundenbuch
H. Beyer, L. Eltester en A. Goerz, *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien II* (Koblenz 1865).
- Bocholtz-Asseburg, Asseburger Urkundenbuch
Asseburger Urkundenbuch. Urkunden und Regesten zur Geschichte des Geschlechts Wolfenbüttel-Asseburg und seiner Besitzungen. Erster Teil bis zum Jahre 1300 mit Stammtafel und Siegelabbildungen, herausgegeben von J. Graf von Bocholtz-Asseburg, (Hannover 1876).
- Bock en Willemsen, Antiquités sacrées
Fr. Bock en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maastricht 1873).
- Böhmer, Acta imperii selecta
Acta imperii selecta. Urkunden deutscher Könige und Kaiser (928- 1398), mit einem Anhang von Reichssachen gesammelt von J.F. Böhmer, herausgegeben aus seinem Nachlasse [von J. Ficker] (Innsbruck 1870).
- Böhmer, Regesta imperii VI-1
J.F. Böhmer, *Regesta imperii. Die Regesten des Kaiserreiches unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII., 1272–1313. Abt. 1 (Rudolf)* (Innsbruck 1898).
- Böhmer en Ficker, Regesta imperii V-2
J.F. Böhmer, *Regesta imperii. Die Regesten des Kaiserreiches unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard (1198-1272)*, neu herausgegeben und ergänzt von J. Ficker, V-2 (Innsbruck 1882).
- Böhmer en Zinsmaier, Regesta imperii V-4
J.F. Böhmer en P. Zinsmaier, *Regesta imperii V. Die Regesten des Kaiserreiches unter Philipp, Otto IV., Friedrich II., Heinrich (VII.), Conrad IV., Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard 1198-1272*, neu herausgegeben und ergänzt von J. Ficker und E. Winkelmann, V-4, Nachtrage und ergänzungen von P. Zinsmaier (Keulen en Wenen 1983).
- De Borman, 'Notice'
C. de Borman, 'Notice sur un cartulaire du chapitre de Saint-Servais, à Maestricht', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire / Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 3e serie (1860–1869) IX (1867) 7–118.
- De Borman, 'Cartulaires'
A. de Borman, 'Cartulaires de Saint-Servais à Paris. Lettre à M. Habets, président de la société historique et archéologique du duché de Limbourg', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 8 (Roermond 1871) 446–450.
- Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre
H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I* (Leipzig 1912²).
- Burgers, 'Boekbespreking'
J.W.J. Burgers, 'Boekbespreking – P.L. Nève, De der-tiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht', *Tijdschrift voor geschiedenis* (2013) 123–124.
- Camps, ONB I
Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), bewerkt door H.P.H. Camps ('s-Gravenhage 1979).
- Curschmann, Die älteren Papsturkunden
Die älteren Papsturkunden des Erzbistums Hamburg. Eine diplomatische Untersuchung von F. Curschmann (Hamburg en Leipzig 1909).
- Deeters, Servatiusstift
J. Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht, Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*. *Rheinisches Archiv* 73 (Bonn 1970).
- DiBe
Diplomata Belgica. Les sources diplomatiques des Pays-Bas méridionaux aux Moyen Âge, Thérèse de Hemptinne, Jeroen Deploige, Jean-Louis Kupper et Walter Prevenier (dir.). *Commission Royale d'Histoire* (Brussel vanaf 2015), zie <https://www.diplomata-belgica.be>.
- Dillo en Van Synghel, ONB II
Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom, bewerkt door M. Dillo en G.A.M. Van Synghel m.m.v. E. T. van der Vlist (Den Haag 2000).
- Doppler, 'Schepenbrieven'
P. Doppler, 'Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 36 (Maastricht 1900) 1–130.
- Doppler, 'Schepenbrieven Supplement'
P. Doppler, 'Schepenbrieven van het kapittel van St.

- Servaas te Maastricht. Supplement', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 44 (Maastricht 1908) 80-98.
- Doppler, 'Het oudste burgerboek'
P. Doppler, 'Het oudste burgerboek van Maastricht (1314-1379)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 49 (Maastricht 1914) 305-361.
- Doppler, 'Verzameling'
P. Doppler, 'Verzameling van charters en bescheiden betrekkelijk het Vrije Rijkskapittel van Sint Servaas te Maastricht, bijeengebracht en in regestvorm uitgegeven. Eerste deel 800-1460', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 66 (Maastricht 1930) 201-316.
- Doppler, 'Verzameling [800-1273]'
P. Doppler, 'Verzameling van charters en bescheiden betrekkelijk het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht, bijeengebracht en in regestvorm uitgegeven [800-1273]', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 67 (Maastricht 1931) 249-382.
- Doppler, 'Lijst der proosten'
P. Doppler, 'Lijst der proosten van het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797)', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 72 (Maastricht 1936) 141-240.
- Driessen, 'Silva Ketela'
Th. Driessen, 'Silva Ketela', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 78e jg. (1959) dl. 73, kol. 101-106.
- Ficker, Vom Reichsfürstenstande
J. Ficker, *Vom Reichsfürstenstande. Forschungen zur Geschichte der Reichsverfassung zunächst im XII und XIII Jahrhundert* I (Innsbruck 1861).
- Ficker, Beiträge
J. Ficker, *Beiträge zur Urkundenlehre* II (Innsbruck 1878).
- Flament, 'Het Rijksarchief'
A.J.A. Flament, 'Het Rijksarchief in Limburg', in: *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven* 26 ('s-Gravenhage 1903) 418-460.
- Friedl e.a., Die Urkunden Friedrichs II. 1232-1236
Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. Vierzehnter Band. Siebter Teil. Die Urkunden Friedrichs II. 1232-1236, herausgegeben von Ch. Friedl, K. Gutermuth, K. Höflinger, M. Lang, K. Meister und J. Spiegel. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata XIV-7 (Wiesbaden 2024).
- Giesebrecht, Geschichte
W. von Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit III. Heinrich V.* (Leipzig 1890).
- Gladiss, Die Urkunden Heinrichs IV., VI-2
Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Sechster Band. Die Urkunden Heinrichs IV., bearbeitet von D. von Gladiss und A. Gawlik. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata VI-2 (Weimar 1952).
- Gladiss en Gawlik, Die Urkunden Heinrichs IV., VI-1
Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Sechster Band. Die Urkunden Heinrichs IV., bearbeitet von D. von Gladiss und A. Gawlik. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata VI-1 (Berlijn 1941).
- Goffinet, Cartulaire
Cartulaire depuis l'origine de ce monastère jusqu'à l'année 1365 inclusivement, époque de la réunion du comté de Chiny au duché de Luxembourg, uitgegeven door P.H. Goffinet (Brussel 1879).
- Grotfend, Taschenbuch
H. Grotfend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1971).
- Guiraud, Les registres de Grégoire X
J. Guiraud, *Les registres de Grégoire X (1272-1276). Recueil des bulles de ce pape, publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican* I (1892).
- Gysseling en Koch, Diplomata Belgica I
M. Gysseling en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicographie van het Nederlands I (Brussel 1950).
- Haas, Chronologische lijst
J.A.K. Haas, *Chronologische lijst van de charters gedateerd voor 1301*. Rijksarchief in Limburg 6 (Maastricht 1972).
- Habets, 'Codex diplomaticus'
J. Habets, 'Codex diplomaticus Mosae-trajectensis', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 5 (Maastricht 1868) 22-78.
- Hackeng, Het middeleeuwse grondbezit
R. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg 1 (Maastricht 2006).
- Hägermann, Studien
D. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland: ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert*. Archiv für Diplomatik. Beiheft 2 (1977).
- Hägermann en Kruisheer, Die Urkunden Heinrich Raspes und Wilhelms von Holland

- Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Achtzehnter Band. Erster Teil. Die Urkunden Heinrich Raspes und Wilhelms von Holland 1246-1252*, herausgegeben von D. Hägermann und J.G. Kruisheer u.m.v.A. Gawlik. Monumenta Germaniae Historica XVIII-1 (Hannover 1989).
- Hardt, Urkundenbuch Mittelrheinischen Territorien *Urkundenbuch zur Geschichte der Mittelrheinischen Territorien 4. Zeitraum 1260 bis 1272 (2.4) – Zeit des Interregnums*, herausgegeben von A. Hardt (Wiesbaden 2007).
- Hausmann, Reichskanzlei
F. Hausmann, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.* Monumenta Germaniae Historica, Schriften 14 (Stuttgart 1956).
- Hausmann, Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich
Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser IX. Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich, herausgegeben von F. Hausmann. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata IX (Wenen, Keulen en Graz 1969).
- Heeringa, OSU II
Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. II, bewerkt door K. Heeringa ('s-Gravenhage 1940).
- Hübinger, 'Libertas imperii'
P.E. Hübinger, 'Libertas imperii – Libertas ecclesiae im Widerstreit. Ein bewegtes Kapitel aus der Geschichte von Maastricht, Lüttich und Aachen in den Tagen Kaiser Friederichs II. Und König Heinrichs (VII.)', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 84/85 (1978) 71-129.
- Huillard-Bréholles, Historia diplomatica II-2
J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici Secundi sive Constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum eius. Accedunt epistolae paparum et documenta varia*, II-2 (Parijs 1852).
- Huillard-Bréholles, Historia diplomatica IV-1
J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici Secundi sive Constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum eius. Accedunt epistolae paparum et documenta varia*, IV-1 (Parijs 1854).
- Huillard-Bréholles, Historia diplomatica IV-2
J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici Secundi sive Constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum eius. Accedunt epistolae paparum et documenta varia*, IV-2 (Parijs 1855).
- Jaffé, Regesta pontificum Romanorum
Ph. Jaffé, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXVIII, editionem secundam correctam et auctam auspiciis Gulielmi Wattenbach, professoris Berolinensis, curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald* I (Leipzig 1885).
- Knipping, Die Regesten der Erzbischöfe von Köln III
R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter III (1205-1304). Erste Hälfte (1205-1261)*. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 21 (Bonn 1909).
- Koch, Die Urkunden Friedrichs II.
Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. Vierzehnter Band. Zweiter Teil, Die Urkunden Friedrichs II. 1212-1217, herausgegeben von W. Koch u.m.v. K. Höflinger, J. Spiegel und Ch. Friedl. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata XIV-2 (Hannover 2007).
- Koldewey, Der Gude Sente Servas
A.M. Koldewey, *Der Gude Sente Servas. De Servatius-legende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen* (Assen en Maastricht 1985).
- Koldewey, 'Servatius'
A.M. Koldewey, 'Servatius in veelvoud en enkelvoud. Maastrichtse boekbanden, miniaturen, pelgrimstekens en zegels', in: B. Cardon, J. Van der Stock en D. Vanwijnsberghe (ed.), "Als ich can". *Liber Amicorum in Memory of Professor Dr. Maurits Smeyers*. Corpus of Illuminated Manuscripts 11. Low Countries Series 8 (Leuven 2002) 701-742.
- Köpke, 'Iocundi translatio s. Servatii'
'Iocundi translatio s. Servatii' edidit R. Köpke, in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, edidit G.H. Pertz XII (Hannover 1856) 85-126.
- Linssen, Historische opstellen
C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de middeleeuwen*. Maaslandse Monografieën 41 (Assen en Maastricht 1985).
- Meuthen, 'Die Aachener Pröpste'
E. Meuthen, 'Die Aachener Pröpste bis zum Ende der Stauferzeit', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 78 (1966/1967) 5-95.
- Meyer von Knonau, Jahrbücher des Deutschen Reiches
G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V., Vierter Band: 1085 bis 1096* (Leipzig 1903).
- Miraeus-Foppens, Opera diplomatica IV
Auberti Miraei Opera diplomatica et historica in quibus continentur chartae foundationum ac donationum piarum, testamenta, privilegia, foedera principum, & alia tum sacrae tum profanae antiquitatis monumenta, a pontificibus, imperatoribus, regibus, principibusque Belgii edita, & ad Germaniam inferiorem, vicinasque provincias spectantia, ex ipsis tabularum

- publicarum fontibus eruta; editio secunda auctior et correctior*
J.F. Foppens, *notas et indices addidit, diplomata multa cum suis originalibus contulit, aliaque plura hactenus inedita adjunxit*
IV (Brussel 1748).
- Muller en Bouman, OSU I
Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. I, bewerkt door S. Muller en A.C. Bouman (Utrecht 1920).
- Mummenhoff, Regesten Aachen
W. Mummenhoff, *Regesten der Reichsstadt Aachen (einschliesslich des Aachener Reiches und der Reichsabtei Burtscheid) 1: 1251-1300*. Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 47 (Bonn 1961).
- Nelis, 'Examen'
H. Nelis, 'Examen de diplômes impériaux du chapitre de Saint-Servais de Maestricht (1087-18 mai 1236)', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 3e série X (Leuven 1914) 5-32.
- Nève, De dertiende-eeuwse schepenoorkonden
P.L. Nève, *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*. Werken uitgegeven door LGOG 21 (Maastricht 2012).
- Niermeyer, Onderzoekingen
J.F. Niermeyer, *Onderzoekingen over Luikse en Maastrichtse oorkonden en over de Vita Baldrici episcopi Leodiensis: een bijdrage tot de geschiedenis van burgerij en geestelijkheid in het Maasgebied tot het begin van de dertiende eeuw* (Groningen en Batavia 1935).
- 'Notice historique'
[z.a.], 'Notice Historique sur le pont de la Meuse à Maestricht', in: *Annuaire de la province du Limbourg, rédigé par la société des amis des sciences, lettres et arts, établie à Maestricht* (Maastricht 1826) 99-119.
- Nuyens, Inventaris Sint-Servaas
E.M. Th. W. Nuyens, *Inventaris der archieven van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht*. Rijksarchief in Limburg 31 (Maastricht 1984).
- Ottenthal en Hirsch, Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Richenza
Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Achter Band. Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Richenza, herausgegeben von E. von Ottenthal und H. Hirsch. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata VIII (Berlijn 1927).
- De Paermentier, Schrift in dienst van de macht
E. de Paermentier, *Schrift in dienst van de macht. De grafelijke kanselarij in Vlaanderen en Henegouwen (1191-1244)* (Hilversum 2021).
- Panhuysen, Studiën Maastricht
G.W.A. Panhuysen, *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933).
- Polak, OGZ
Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, derde aflevering. Munsterabdij te Roermond (tweede gedeelte), Kapittel van de Heilige Geest te Roermond, Gasthuis van de Heilige Geest te Roermond, Broederschap van de Heilige Geest te Roermond, Minderbroedersklooster te Roermond, Begijnhof te Roermond, bewerkt door M.S. Polak m.m.v. M. Dillo, E.J. Harenberg en F. Ketner ('s-Gravenhage 1988).
- Polak en Dijkhof, Oorkondenboek Kloosterrade
Oorkondenboek van de abdij Kloosterrade 1108-1381, bewerkt door M.S. Polak en E.C. Dijkhof m.m.v. V. Paquay en H. van Engen (Den Haag 2004).
- Posse, Codex diplomaticus
Codex diplomaticus Saxoniae regiae I. Urkunden der Markgrafen von Meissen und Landgrafen von Thüringen 948-1099, herausgegeben von O. Posse (Leipzig 1882).
- Posse, Siegel Kaiser 1
O. Posse, *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806. Band 1: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von Pipin bis Ludwig den Bayern* (Dresden 1909).
- Potthast, Regesta pontificum Romanorum
A. Potthast, *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIVI* (Berlijn 1874).
- Prevenier, 'Urban Chanceries'
W. Prevenier, 'Urban Chanceries in the Low Countries from the Twelfth tot the Fourteenth Century: the European Context', in: J.R. Veenstra en R. Suntrup 423 ed., *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture* (Münster en Groningen 2004) 1-11.
- Prevenier & de Hemptinne, La diplomatie urbaine
W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000).
- Quix, Necrologium Aquensis
Ch. Quix, *Necrologium ecclesie B.M.V. Aquensis. Angehängt ist: Liber censuum eiusdem ecclesie de anno 1320* (Aken en Leipzig 1830).
- Quix, Geschichte der Stadt Aachen
Ch. Quix, *Geschichte der Stadt Aachen, mit einem Codex diplomaticus Aquensis und einer lithographischen Abbildung des ältesten und ersten Stadtsiegels zum Codex p. 144, II* (Aken 1841).
- Schaepkens, 'Anciens diplômes'
A. Schaepkens, 'Anciens diplômes relatifs à Maestricht',

- in: *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* (Gent 1848) 376-386.
- Schaepkens, 'Emblèmes'
A. Schaepkens, 'Emblèmes municipaux du Moyen-Âge', in: *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* (Gent 1851) 221-227.
- Schaepkens, 'Archives'
A. Schaepkens, 'Archives avec sceaux du pont sur la Meuse à Maestricht', in: *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique* X (Antwerpen 1853) 165-184.
- Schwabe, 'Der Aachener Oberhof'
W. Schwabe, 'Der Aachener Oberhof. Eine Untersuchung über die Bedeutung des Aachener Schoeffenstuhls als Obergericht', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 47 (1928) 83-220.
- Sedulius, Diva Virgo
F.H. Sedulius, *Diva Virgo Mosae-Traiectensis* (Antwerpen 1609).
- Sloet, OGZ I
Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288. I, [bewerkt] door L.A.J.W. Sloet ('s-Gravenhage 1872).
- Strubbe en Voet, Chronologie
E.I. Strubbe en L.Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden* (Antwerpen en Amsterdam 1960).
- Stumpf-Brentano, Die Reichskanzler
K.F. Stumpf-Brentano, *Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts: nebst einem Beitrage zu den Regesten und zur Kritik der Kaiserurkunden dieser Zeit 2* (Innsbruck 1865-1883).
- Tandel, Les communes Luxembourgoises
E. Tandel, *Les communes Luxembourgoises. III L'arrondissement de Virton*. Publications de l'Institut archéologique du Luxembourg (Aarlen 1890).
- Teichmann, 'Aachen'
E. Teichmann, 'Aachen in Philipp Mouskets Reimchronick. Die Zeit von 814 bis 1242. VI. Der Aachener Propst Otto von Everstein (1218-27 Oktober 1266?)', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 26 (1904) 1-132.
- Thiel, Die Urkunden Heinrichs V. und der Königin Mathilde *Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. Siebter Band. Die Urkunden Heinrichs V. und der Königin Mathilde*, herausgegeben von M. Thiel u.m.v.A. Gawlik (digitaal bestand 2 juni 2010), zie <https://data.mgh.de/databases/ddhv/>.
- Ubachs, 'De burgerboeken'
P.J.H. Ubachs, 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 126 (Maastricht 1990) 22-50.
- Ubachs en Evers, Historische encyclopedie
P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).
- Van de Kieft, 'Recueil'
C. van de Kieft, 'Recueil de textes d'histoire urbaine néerlandaise des origines au milieu du XIIIe siècle', in: *Elenchus Fontium Historiae urbanae: Germany, Belgium the Netherlands, Scandinavia* (Acta Collegii Historiae Urbanae Societatis Historicorum internationalis) I (Leiden 1967) 405-504.
- Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum'
G. Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis'. *De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Van Synghel, DONB
Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant, bewerkt door G.A.M. Van Synghel (2009-2021), zie www.donb.nl.
- Van Synghel, Oorkonden Sint-Gerlach
G.A.M. Van Synghel m.m.v. W. Govaers, Th. Ebben en J. Hartmann, *De oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem 1202-1293*. Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 28 (Maastricht 2022); zie ook <https://waarvanakte.eu/collectie/sint-gerlach>.
- Van Synghel, Oorkonden Thorn
G.A.M. Van Synghel m.m.v. Th. Ebben, J. Hartmann en A.M.P.P. Janssen, *De oorkonden van de abdij van Thorn 950-1300*. Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 29 (Roermond 2023); zie ook <https://waarvanakte.eu/collectie/thorn>.
- Van Synghel, Vertalingen Kloosterrade
Vertalingen van de oorkonden van de abdij Kloosterrade 1108-1300, door drs. I.A.T. Denis, mr. drs. Th. Ebben en drs. A.M.P.P. Janssen, onder eindredactie van dr. G.A.M. Van Synghel. Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 31 (Roermond 2024); zie ook <https://waarvanakte.eu/collectie/kloosterrade>.
- Venner, 'Schepenakten'
G.H.A. Venner, 'Schepenakten en schepenen in Zuid-Oost Nederland in de dertiende eeuw. Onderzoek naar het optreden van stedelijke schepenen bij de overdracht van onroerend goed', in: A.M.J.A. Berkvens, A. Fl. Gehlen en G.H.A. Venner ed., *Flittlich erforscht und gecoligeert ... Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 77-104.

- Venner, 'Maastrichtse schepenzegels'
 G.H.A.Venner, 'Maastrichtse schepenzegels uit de der-
 tiende eeuw', in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over
 bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in
 Limburg* (Maastricht 1996) 155-177.
- Venner, 'Exoten in Limburg'
 G.H.A.Venner, 'Exoten in Limburg. Zegels van bis-
 choppen bij de pauselijke Curie aan aflatbrieven
 (1284, 1298)', in: *Publications de la Société Historique et
 Archéologique dans le Duché de Limbourg* 153 (Maastricht
 2017) 17-35.
- Venner, 'Zegels klooster Sint-Gerlach'
 G.H.A.Venner, 'Zegels in het archief van het klooster
 Sint-Gerlach te Houthem vóór 1301', in: *Jaarboek
 Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*
 (Valkenburg aan de Geul 2018) 144-168.
- Venner, 'Zegels'
 G.H.A.Venner, 'Zegels van vóór 1301 in de archieven
 van de kapittels van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Servaas,
 de broederschap der kapelannen van Sint-Servaas, de
 kloosters der Augustijnen, Jezuïeten, Predikheren en
 Witte Vrouwen en in het archief van de ambachten en
 ambachtsbeurzen', in: G.Van Syngel, *De oorkonden van
 het Sint-Servaaskapittel te Maastricht 1062-1300*. Werken
 uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en
 Oudheidkundig Genootschap 32 (Roermond 2025)
 347-398.
- Verkooren, Inventaire des chartes et cartulaires
 A.Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés
 de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. IIme
 partie, Cartulaires. Tome I (800-1312)*. Inventaire des
 archives de la Belgique; publiés par ordre du gouverne-
 ment sous la direction de l'administration des archives
 générales du royaume (Brussel 1961).
- Waitz, Urkunden zur Deutschen Verfassungsgeschichte
 G.Waitz, *Urkunden zur Deutschen Verfassungsgeschichte im
 11. und 12. Jahrhundert. Mit einem Anhang: Ueber Freien-
 und Schöffengut* (Kiel 1871).
- Waitz, Die Deutsche Reichsverfassung
 G.Waitz, *Die Deutsche Reichsverfassung von der Mitte des
 neunten bis zur Mitte des zwölften Jahrhunderts, Zweite
 Auflage bearbeitet von G. Seeliger* (Berlijn 1896).
- Wauters, Table chronologique II
 A.Wauters, *Table chronologique des chartes et diplômes
 imprimés concernant l'histoire de la Belgique II* (1101-1190).
 Publications de la Commission Royale d'Histoire
 (Brussel 1868).
- Wauters, De l'origine
 A.Wauters, *De l'origine et des premiers développements des
 libertés communales en Belgique, dans le nord de la France etc.
 (Études sur les progrès de la civilisation, depuis le dixième
 jusqu'au treizième siècle)*. Preuves (Brussel 1869).
- Wauters, Table chronologique III
 A.Wauters, *Table chronologique des chartes et diplômes
 imprimés concernant l'histoire de la Belgique III* (1191-
 1225). Publications de la Commission Royale d'His-
 toire (Brussel 1871).
- Wauters, Table chronologique IV
 A.Wauters, *Table chronologique des chartes et diplômes
 imprimés concernant l'histoire de la Belgique IV* (1226-
 1250). Publications de la Commission Royale d'His-
 toire (Brussel 1874).
- Wauters, Table chronologique VI
 A.Wauters, *Table chronologique des chartes et diplômes
 imprimés concernant l'histoire de la Belgique VI* (1280-
 1300). Publications de la Commission Royale d'His-
 toire (Brussel 1881).
- Wauters, Table chronologique VII
 A.Wauters, *Table chronologique des chartes et diplômes
 imprimés concernant l'histoire de la Belgique VII*-seconde
 partie. Publications de la Commission Royale d'Histoire
 (Brussel 1889).
- Willemsen, 'Inventaire'
 M.Willemsen, 'Inventaire chronologique des chartes et
 documents de l'église de St-Servais à Maestricht', in:
*Publications de la Société Historique et Archéologique dans le
 Duché de Limbourg* 2 (Maastricht 1865) 160-201.
- Winkelmann, Acta imperii II
*Acta imperii inedita seculi XIII et XIV. Urkunden und Briefe
 zur Geschichte des Kaiserreichs und des Königreichs Sicilien
 in den Jahren 1200-1400. II*, herausgegeben von E.
 Winkelmann, II (Innsbruck 1885).
- Wisplinghoff, Urkunden Siegburg
*Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei
 Siegburg, I. Band: (948) 1065-1399*, bearbeitet von E.
 Wisplinghoff (Siegburg 1964).
- Zinsmaier, 'Acht ungedruckte Königsurkunden'
 P.Zinsmaier, 'Acht ungedruckte Königsurkunden der
 Stauferzeit', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*,
 Neue Folge 56 (1943) 637-644.
- Zinsmaier, 'Die Reichskanzlei'
 P.Zinsmaier, 'Die Reichskanzlei unter Friedrich II.', in:
 J.Fleckenstein (ed.), *Probleme um Friedrich II. Vorträge und
 Forschungen herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für
 mittelalterliche Geschichte* 16 (1974) 135-166.